УДК 82-94

Гаяз Исхакый

«ЯПОНЛАРНЫҢ ДА БЕРАЗ ЯРДӘМЕНӘ ЫШАНГАН ИДЕК...»[1]

(көндәлек дәфтәреннән)

В публикации представлен отрывок из дневника татарского писателя и общественного деятеля Гаяза Исхаки (1878–1954), составленного в мае-июне 1919 г. В нем описано пребывание писателя в Японии, где он с единомышленниками предполагал получить въездную визу для участия в Версальской мирной конференции. Часть из дневника писателя была уже опубликована. Электронные копии дневников Г. Исхаки хранятся в Центре письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Ключевые слова: Г. Исхаки, Г. Терегулов, Ф. Туктаров, Япония, О. Сигэнобу, национальное движение татарского народа.

1919 ел, 23 нче май.

Бүген сәгать бишдә безне Япониянең зур бер мөәссәсәсенең *(оешмасының)* шактый зур мәсьүл *(җаваплы)* кешеләре кунакга чакырдылар. Мәҗлесе кечкенә иде. Танышу-аңлашу мәҗлесе иде. Сәгать бишдән, ун ярымга кадәр бергә булдык. Ашадык, эчтек, бөтен әхваль хакында сөйләшдек. Монда килгәндән бирле японлар арасында безнең хәлне бу кадәр яхшы белгән кешеләргә очраганым юк иде. Боларның икесе дә безнең Татарстанда булган. Берсе әле күптән түгел генә Чиләбедән кайткан. Бик күп өмидле сүзләр сөйләнде. Монда безгә шактый зур эшләр эшләргә мөмкинлеге күренде. Тәфсилле язарга муафикъ *(тиешле)* күрмим. Көн шуның берлән тәмам булды. Ләкин үз ноктаи нәзарымдан *(күзлегемнән)* Токиодагы көнләремнең иң тулысы булып үтде.

24 нче май.

Бүген һава бик матур. Көн бик күңелле. Уку-йөрүгә башка бер эш дә эшләнелмәде. Фәкать баш назыйр *(министр)* һәм дә хариҗия назыйры берлән күрешү хакында вәгъдә генә алынды. Көне, сәгате әле тәгаен ителмәгән. Мин үзем бу Токиода торудан бик туйдым, быкдым *(гарык булдым)*. Тизрәк ичмасам Йокоһамага күчәсе иде. Акчаның курсы һаман шулай. Милли идарәдән хат-хәбәр юк, Франсадан вә һакәза *(һәм башкалар)*.

25 нче май.

Бүген көн якшәмбе, монда бәйрәм итәләр. Японлар да үзләрен Яурупалы дип уйласыннар дип, якшәмбене бәйрәм итәләр. Өйләдән соң японларның зур бер зиярәтләренә бардык. Зиярәт бик пөхтә. Тирәсендә ихата юк, фәкать эче урам-урам итеп бүленгән дә, кечкенә-кечкенә зи-

[1] Исхакый Г. Япониядән китеп барышлый // Фәнни Татарстан. 2018. № 1. Б. 141–148.

ярәтчекләргә аерылып, тирәсе тотылган. Һәрбер бүлем эчендә бер гаилә, бер фамилиянең зиярәте. Бик күбесендә зур бер таш куелган. Шуңарга кем үлгәне языла барган. Таш янында һәрбер зиярәтдә ике агач савыт. Болары кардәш-кабилә, йә дустиш килгәндә чәчәк куяр өчен икән. Бер тарафда кечкенә генә баганада, бездәге гәзитә-хат салыр өчен эшләнгән кебек ясалган кечкенә яшчиклар[1]. Аларның бер карточка салырга тишекләре бар. Бусы килгән кешегә карточкасын салыр өчен икән. Бәгъзе (*кайбер*) бер зиярәт йортларында ике яклап таш баганалардан фонарьлар ясаганлар. Гаиләдә үлек булса, йә бер махсус гыйбадәт булса, шулар ягыла икән. Зиярәтләрнең бик күбесе янында яңы[2], тазә *(әле генә өзелгән)* чәчәкләр куелган. Күбесенең өстенә сулар сибелгән. Бу арада чәчәк күтәреп килә торган бик күп хатынлар, ирләр, балаларга очрыймыз. Кабер ташларының искеләренең шәкеле *(тышкы күренеше)* табигый ташлар. Күбесе таудан ничек чыкса, шул көенчә басдырып куелган. Соңгы еллардагы каберләрдә дүрт кырлы, безнең ташлар кебек. Агач бик күп, һәммәсе бик зур кадерләп үстерелгән. Артык ботаклары киселгән, яфраклары тигезләнгән. Сәрви *(кипарис)* кебек, нарат-чыршы кебек, каен кебек зур агачлар юк. Юлларында һичбер чүп-чар юк. Зиярәт ямь-яшел, каберләр өсте чәчәккә баткан. Японлар зиярәтне бик сөяләр булырга кирәк һәм дә бик еш зиярәткә килә булырга кирәк. Шул ук зиярәтдә без японча язылган ташлар өстенә салиб *(тәре)* куелган каберләргә очрыймыз, болар христиан-японлар. Япониядә диндә хөррият булганга, монда зиярәтләр дә аерылмаган икән. Ләкин бу мәнфи *(күңел кайтаргыч),* начар тәэсир калдыра, чөнки милләтләрдә иң нык саклана торган гадәт, йола – үлү-күмү гадәте, йоласы. Бонда милләтләр [...] гадәтләрен, йолаларын саклыйлар, үзләренә чит милләтнең гадәтен, йоласын кертмиләр. Японлар [исә] читләргә тәкълиддә *(иярүдә)* шул кадәр йомшаклар булырга кирәк ки, болар иң мөкаддәс булган зиярәтләрендә [дә] чит гадәтдән мөхафәзә итә алмаганлар *(саклана алмаганнар).* Тагы шуны онытмаска кирәк, япон халкының игътикадынча *(ышануы буенча)* үлү – бетү түгел, фәкать башка рәвешкә керү генә. Шулай була торып да, шул кадәр мөсаһәлә *(җиңел карау)* боларның бик җиңеллек берлән Яурупа мәдәниятенә, Яурупа диненә, Яурупа гадәтенә батачакларын күрсәтәдер. Ләкин монда христианлык тәдриҗи рәвешдә *(акрынлап-акрынлап)* тәрбия берлән бирелә. Мәктәп, матбугат, музыка аша керә. Бер зур зиярәт янына туктыймыз. Аның зур таш артына озын гына такталарга бик күп сүзләр язылып, уелып куелган. Бу бер рәссамә[3] япон хатынының кабере. Ул язган такталарда

[1] Дөресе: ящиклар.
[2] Яңы – яңа.
[3] Рәссамә – хатын-кыз рәссам.

дустлары, сөйгәнләренең биргән адреслары. Уң якда визитный карта өчен яшчик. Мин дә карточкамны алдым да, шул яшчиккә салдым. Без бит икемез дә Олуг Асиянең ахмак балалары. Без бит икемез дә Олуг Асиянең үзенең кадерен үзе белми торган балаларына, үзенең кыйммәтле якларын күрсәтергә тырышучы, үзенең хәятының матурлыкларын күз алдына китереп, асияленең үзенә үзенең[1] ышануын уятырга теләгән җүләрләре. Син инде үлгән, мин әле йөрим, ләкин син бер эз калдыргансың, мин дә бер эз калдырачакмын. Бик ихтимал, синең рәссамлыкда ясаган Асиялек эзенең[2] күзен акайтып, Яурупалы хәят артындан чаба торган япон гәнҗе *(яшьләре)* таптап киткәндер. Китмәгән булса, китәчәкдер. Минем милли хәятымызда калдырырга теләгән эземне дә, бәлки, руслык кары, русларга тәкълид *(иярү)* басып киткәндер, йә китәчәкдер. Ләкин без үз вазыйфамызда булырга тиеш, син шул вазыйфа кебек, йә син дә инде үлгәнсең, мин шуның артыннан монда килдем. Зиярәт янында ике яклап бик күп кабер ташы һәм кыр чәчәге [кисентеләренә] очрыймыз. Көн кич. Күрше казармада быргы чалып солдатларны өйләренә җыялар. Без дә өйгә китәмез. Хәерле кичләр.

26 нче май.

Бүген иртүк автомобиль алып Франса һәм инглиз сәфарәтханәләренә китәмез. Франсадан җавап һаман килмәгән. Англичанлар безнең хакда мәгълүмат алыр өчен Русиядәге инглизләрнең фәүкыльгадә *(гадәттән тыш)* комиссарлары Ыслайтонга телеграф берләнмөрәҗәгать иткәнләр, шундан җавап алмаенча бер эш эшли алмыймыз, диләр. Без үземез Русиядә вакытда шул эшне бетереп килмәгәнмез. Омскида вакытда минем керергә зур ниятем булды, фәкать шундагы куркак кешеләр: «эш бозылмасын-фәлән, Колчак[3] белмәсен», дип тискәрегә димләделәр. Аннан соң минга бик күңелсез акча җыю вазыйфасы йөкләтелгәнгә, әллә никадәр гайрәт шуңарга китде. Киңәш итергә кеше булмады. Фуадка[4] шул хакда телеграмма биргән идем, ләкин ул үзенең көчен иң күбесен [Ижескага] бозарга сарыф итәргә өйрәткәнгә, әлбәттә, эшләмәгән. Харбинда Гомәр[5] куркып, башны әйләндереп һаман шул минем планларымны сүтә килде. Андан соң, без монда чыгу ул кадәр авыр булмас дип уйлаган идек. Японларның да бераз ярдәмләренә ышанган идек, боларның берсе дә килеп чыкмады, хәерле булсын инде. Хәзер теләр-теләмәс көтәргә мәҗбүрмез. Өйләдән

---

[1] Дөресе: үз-үзенә.

[2] Текстта шулай язылган. Дөресе «эзеңне» булырга тиеш.

[3] Колчак – Александр Васильевич Колчак (1874–1920), рус хәрби сәясәт эшлеклесе, галим-океанограф, Гражданнар сугышы вакытында «Ак»лар хәрәкәте җитәкчесе.

[4] Фуадка – Мәхмүт-Фуад Фәсах улы Туктаров (1880–1938), юрист, журналист, Бөтенроссия Учредительный собрание әгъзасы.

[5] Гомәр – Гомәр Хәбибрахман улы Терегулов (1883–1938), юрист, меньшевик, Милли мәҗлес депутаты.

соң Гомәр берлән киңәшләшеп, Харбинга һәм дә Владивостокга китүче татар егете артындан, анда бәгъзе берәр эш эшләргә кушып, озын мәктүпләр язам. Бәлки бер нәрсә чыгар. Нияз әфәндедән һаман мәктүп юк. Бу арада гәзитә дә килми башлады, Милли Идарәдән дә хат юк. Кич берлән японларның иске театрларына барамыз. Аякдан ботинкаларны чыгарып, оекчан көенчә керәмез. Театрның бинасы бик зур. Үзе агачтан эшләтелгән булса да, сөнбеле матур. Ишекдән керүгә диварга сөяп куйган бик күп сонгый *(ясалма)* букетлар каршы ала. Болар артистларга бирелгән бүләкләр. Идәндә җефәк арканлар берлән бәйләгән бүләк сандыклары тезелгән. Эчкә керәмез. Театр дүрт почмаклы итдереп эшләтелгән. Каршы якда сәхнә. Ләкин сәхнә эчкә кереп тормый, бәлки яртыга таба чыгып тора. Яртыга камыш намазлык җәйгәнләр дә, аны ике кеше сыярлык дүрт почмаклы шакмакларга тәбәнәк кенә киртә берлән бүлгәнләр. Ул шакмакларның идәненә кечкенә мендәрләр салганлар. Сәерчеләр шуларга кереп утырган. Зуррак кешеләр икешәр-өчәр, бала-чагалар дүртәр утыралар. Һәрбер шакмак эчендә бер гаилә. Ул үзенең шакмакында мохтар *(ирекле)* түгел, камыш намазлыклы мохтар. Яртысы, иң тугрысы идән сәхнәдән ерагайган саен, өсткә таба күтәрелә барган сәхнәнең сулуң як канатлары тәмам күтәртеп үк эшләтелгән. [...] соң тагы бер кат бар. Андан соң тагы бер кат. Без сәгать җиделәрдә барганга, яхшы урын юк. Алай да безне идәндәге бер шакмакка утырталар, астымызга мендәр салалар, алдымызга кечкенә генә мангал бирәләр. Бер чәйнек берлән япон чәе, кечкенә генә савытларда ике төрле япон татлысы, япон хәлвәсе китерәләр. Театр дәвам итә. Фәкыйрь бер гаиләнең ярлылык фаҗигасе. Әллә нинди сүзләр, бер нәрсә түгел. Уйнаулары һаман бер төсле. Артда чылтыр-чылтыр итеп думбыра суккалыйлар. Әллә нидә бер нечкә, җиңел тавыш берлән бер бала сузып-сузып бер нәрсә сөйли, күренмәенчә әллә кем, әллә нәрсә ерлый. Артистка ролен уйный торган зур иләмсез япон яшел тавыш берлән сөйләп бер туктамаенча егълый. Уенларында осталык-фәләнлек бер дә күренми. Ләкин халык бик ярата булырга кирәк. Хатынлар бер туктамаенча еглап утыралар. Мин күршеләремә карыйм. Бер якда ирле-хатынлы бер гаилә унике-унөчле[1] кызлары, тугыз-унлы угыллары алдына утырган, карап утыралар. Өч-дүрт яшьлек бер балалары атасының итәгенә яткан да, йоклап тора. Хатыны кулына ике чыбык тотып дөгене бер алып каба да, бер сәхнәгә карый. Бер карый да, бер алып каба. Әфәндесе *(ире)* тагы ике чыбык тоткан да, бер дөгедән, бер серкәләгән яшелчәләр капкалап, сәхнәдән күзен алмый. Уң як күршемдә карт кына бер хатын кечкенә генә касә берлән чәй эчә. Ике-өч яшьлек бала үз шакмакларында уйнап йөри. Яшь кенә бер

[1] Дөресе: унике-унөч яшьләрдәге.

хатын әфлисунлар әрчеп-әрчеп ашап утыра. Театрда бала бик күп булса да, тавыш юк, халык тын, һәммәсе тезләнеп, аягын бөкләп, рәхәтләнеп утырганлар. Бик күбесендәге чалбар – анадан туган чалбарлар булганга, ялангач, безнең кебек тезе бөгелүдән һич курыкмыйлар. Ләкин уен вакытында һаман йөреп торалар. Берсе чыга, берсе керә. Бер официант чәй китерә. Бер сатучы мивә *(җиләк-җимеш)* китерә. Бер ашчы дөгеләр-яшелчәләр күтәреп үтеп китә. Менә тәмам. Пәрдә төшде, иң тугрысы, безнең авыл өйләрендәге кебек пәрдә тартылды. Халык бераз хәрәкәткә килде, торды, чыкды, без дә чыкдык. Югарыгы катларны гиздек. Бөтен коридор кеше берлән тулган. Җыен чүп-чар, шарабараны саталар да торалар. Кем ала, ник ала – Алла белсен! Югарыда ике буфет, берсе аяк бөкләп утырырга, берсе урындыкка. Анда ашап-эчеп утыралар. Тар коридорда тыгыла-кысыла хатынлар йөриләр. Менә агач чүкеч берлән агачка сугалар. Бу пәрдә ачылуга галәмәт. (Финляндиянең Сеймында да «Дикъкать» дигән әмерне рәисе агач чүкеч берлән агач сугып белдерә.) Урынымызга утырамыз. Пәрдә күтәрелә. Дикаратсия[1] бик матур: диңгез, көймәләр, җилкәнләр, дулкынлар бик һәйбәт эшләтелгән. Япониянең катыргасы *(галерасы)*. Ләкин бу юлы да уен бик бер төсле, бер вакыйга бик озын сузыла. Бер мәртәбә еглап бетергәнче, эш өчен ун мәртәбә еглатыла. Яңгы пәрдә ачылды. Монысы иске бер әкият: шайтанлар, пәриләр, самарайлар, гейшалар. Һәммәсе бик күңелле генә, ләкин хатын ролен ирләр уйнаганга, бик чиркен бер хис калдыра. Без китәргә булабыз. Җыенына *(сеансына)* ике кешегә җиде иен алалар. Шактый бәһале *(кыйммәт)*. Һәммә урын бер бәһадән икән, ләкин үзләре өчен бәһале түгел. Бердән, ул иен аларга һаман элгәреге иен. Икенчедән, алар иртәнге сәгать ундан килеп, кичке сәгать унбергә кадәр утыралар икән. Болар бөтен гаиләсе берлән иртәдән үк килеп, шунда ашап, эчеп, шунда көн буе үткәрәләр икән. Иң тугрысы болар айга бер, ике айга бер театр эченә хозурга чыгалар икән. Бәлки бу театрлар тагы тәрәккый итә төшәр. Ләкин бу әле балагандан зур аермалы түгел.

Текстны басмага әзерләде:
Ханнанова Гөлчирә Мәхмүт кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре

[1] Дөресе: декорация.